

УДК 340.15

НЕПОВНОЛІТНІЙ ПРАВОПОРУШНИК У КИЇВСЬКІЙ РУСІ: ЙОГО СТАТУС ТА ЗАСОБИ ВПЛИВУ НА НЬОГО

JUVENILE OFFENDERS IN KIEVAN RUS: THEIR STATUS AND INFLUENCE ON THEM

Мальована Я.П.,
*аспірант кафедри історії держави і права
Одеської юридичної академії*

Аналізується зародження інституту особливостей юридичної відповідальності неповнолітніх у праві Київської Русі. Виокремлено три шари правового регулювання: 1) звичаєве право; 2) світське державне право; 3) канонічне право. Зроблено висновок, що засоби реагування на правопорушувальність неповнолітніх є приватно-правовими, суб'єктом їх застосування була родина, точніше, її глава – батько. Переважним їх видом були тілесні покарання.

Ключові слова: неповнолітній, покарання, Руська правда, канонічне право.

Анализируется зарождение института особенностей юридической ответственности несовершеннолетних в праве Киевской Руси. Выделены три слоя правового регулирования: 1) обычное право; 2) светское государственное право; 3) каноническое право. Сделан вывод, что средства реагирования на правонарушения несовершеннолетних являются частно-правовыми, субъектом их приложения была семья, точнее, ее глава – отец. Подавляющим их видом были телесные наказания.

Ключевые слова: несовершеннолетний, наказание, Русская правда, каноническое право.

Analyzes the origin of legal accountability of minors in Kievan Rus Law. Determines three layers of regulation: 1) common law; 2) secular state law; 3) canon law. Concludes that means of responding to minors delinquency are means of private law. Family or rather its head – father used them. Most of them were kind of corporal punishment.

Key words: minor, penalties, Russian Truth, canon law.

Актуальність теми. Соціальне явище правопорушувальності, і як її частини – злочинності неповнолітніх, є одним із викликів сучасному суспільству, державі та праву, що актуалізує пошуки ефективних засобів протидії йому та подолання найбільш небезпечних його наслідків. Специфіка підліткової злочинності та її причин, як і специфіка реагування на неї, має, серед іншого, історичне та соціокультурне коріння, що, в свою чергу, мотивує до виявлення національних традицій правового регулювання боротьби з ювенальною злочинністю.

Окремі аспекти суспільного реагування та державної політики щодо правопорушувальності неповнолітніх та відповідальності неповнолітніх у найдавніший період історії України досліджено у працях Н.Л. Березовської, І.Й. Бойка, Н.М. Крестовської, Є.С. Назимка, І.М. Паньонка, Ю.Є. Пудовочкіна,

М.М. Яцишина. Втім зроблений у більшості досліджень висновок щодо фрагментарності правових засобів реагування на правопорушення неповнолітніх, як уявляється, потребує корегування.

Традиційно правопорушувальність неповнолітніх як соціальний феномен пов'язують з індустріальним урбанізованим суспільством, що підтверджується й масивом законодавчих норм, покликаних протидіяти йому, виданих та задіяних саме цієї доби. Між тим відхилення неповнолітніх від правових норм як конкретно-історичне явище, безумовно, мало місце й у більш ранні періоди історії людства. Не випадково, перші спроби реагування на злочини неповнолітніх помітні уже в найдавнішому римському правовому зводі – Законах XII таблиць (V століття до н. е.). Як зазначає Н.Л. Березовська, найдавніший звід норм нашого права – Руська правда – мовчить про осо-

бливості відповідальності неповнолітніх. Виняток, на її думку, можуть становити деякі положення, наприклад, не ставлення у вину вбивства, вчиненого малолітнім у віці до 7 років за правовими джерелами, які називали «Книги законні» [1, с. 66] – це були компіляції візантійських правових актів різного часу та походження, що використовувались у судовій та адміністративній практиці Київської Русі. Втім її висновок про презумпцію тотожності неповнолітнього та дорослого суб'єкта злочинного діяння і відповідну тотожність відповідальності за нього варто верифікувати зверненням до різноманітних джерел не тільки суто юридичної природи.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, слід визначити, яким було уявлення про неповнолітніх як суб'єктів права та правопорушення у правосвідомості людей часів Київської Русі.

Київська Русь за своїм соціально-економічним та політичним ладом була ранньофеодальною державою, а її суспільство належало до числа традиційних, тобто неурбанізованих та доіндустріальних. На шкалі історії дитинства за теорією Ф. Арьеса цей період позначено як такий, коли дитинство ще не сприймалося суспільством як цінність, а діти вважалися лише приналежністю сім'ї, що не мали власної суб'єктності. Вік дитинства був надто коротким, щоб сім'я, і тим більше суспільство, звертали на нього увагу [2, с. 10]. Саме цим невизнанням цінності дітей та дитинства пояснюється фрагментарність правового регулювання щодо захисту дітей і нібито мовчання у правових джерелах щодо особливості відповідальності дітей. Адже той, хто не є суб'єктом правових відносин, не володіє й ознакою деліктоздатності.

На думку Н.М. Крестовської, у киеворуському суспільстві вік дитинства завершувався 12–14 роками, тобто з настанням статевої зрілості та завершенням первинної соціалізації дитини [3, с. 67]. Весь вік дитинства проходив у межах родини, яка у ставленні до дитини та порушень дитиною нормативно-ціннісних устоїв родини керувалась виключно звичаями, а подекуди й забобонами, про що свідчать хоча би чарівні казки, що дійшли до наших днів. Так, дослідник казок як історичного джерела В.Я. Пропп доводив, що значний шар казкових сюжетів у чарівному або містичному вигляді передають обряди та звичаї, пов'язані з дітьми, дитинством та регулюванням їх становища в родині. Наприклад, такими є мотиви чарівної казки, що сходять до обряду ініціації (символічного введення дитини до стану дорослості): відведення або вигнання дітей у ліс або викрадення їх лісовим духом, а також заборони певної поведінки дітей (наприклад, виходу за межі дому, вживання певної їжі, тримання певного предмета, яким є наприклад, веретено у сплячої красуні) [4, с. 132–134, 146–147]. В усіх випадках за порушення таких заборон, як демонструють нам казки та билини, діти несли відповідальність, не пов'язану з публічним примусом: це або містичні надприродні сили, або батьки.

Не будемо забувати, що наприкінці X століття на Русі почало утверджуватися християнство, яке мало

не тільки суто релігійне, але й правове значення. Разом із християнством на Русь проникало греко-римське право – одна з найдосконаліших на той час систем нормативного регулювання. Прийняття християнства, попри довгий процес його реального утвердження як ідеологічної системи та організації духовного життя, зумовило уведення дитини та дитинства у світ правового регулювання. Те, що вважалося суто родинною справою і регулювалося виключно звичаями та забобонами, перейшло до сфери правового впливу, передусім впливу канонічного права.

З іншого боку, для дослідження запропонованої в цій статті теми обов'язково слід з'ясувати, що жителі Київської Русі розуміли під поняттям «правопорушення». Для цього варто звернутися до сучасних досліджень, в яких дано історичне тлумачення поняття «права». Адже тисячу років тому під правом розуміли зовсім не систему загальнообов'язкових, формально визначених норм, встановлених державою та забезпечених її примусовою силою. Так, Н.М. Крестовська стверджує, що до XVI століття джерелом формування правових приписів та ініціатором правового закріплення соціальних цінностей виступав відносно невеликий соціальний колектив (сільська громада, міська комуна, релігійна спільнота) та/або індивідуальний пануючий суб'єкт у вигляді військового вождя, судді та/або посередника-примирителя, феодала – власника манора, династичного правителя. Джерелами права служили місцеві звичаї, судові прецеденти (при цьому судів і, відповідно, створюваних ними прецедентів і застосовуваних ними звичаїв безліч), релігійні тексти, розпорядження правителів тощо. Дія права забезпечувалася соціальним колективом, страхом перед покаранням Божим, примусом, а то і насильством з боку різноманітних пануючих суб'єктів [5, с. 106]. Продовжуючи цю думку, можна зробити припущення, що щодо дітей таким пануючим суб'єктом і, відповідно, суб'єктом призначення і виконання правової відповідальності служив глава сім'ї – у патріархальній родині ним був батько сімейства. Саме він карав та милував дитину як за порушення звичаїв, так і за невиконання індивідуальних наказів.

Таке недержавне за походженням право не оперувало поняттям правопорушення як суспільно шкідливого чи суспільно небезпечного діяння. Як доводять найновіші дослідження історії давньоруського права, поняття «правопорушення» та «злочин» на той момент розумілись як образа, нанесена конкретній особі [6, с. 36–37; 7; 8]. Кодифікований перелік таких образ, які, очевидно, були найпоширенішими і, до того ж, найважливішими з позицій публічної влади, з'явився тільки на початку XI століття і зафіксований у найдавнішій редакції Руської правди. Переслідування за вчинення правопорушення було ініціативою ображеної особи. Отже, правопорушення, вчинене неповнолітнім, перш за все, сприймалося як проблема сім'ї, яка, очевидно, й карала правопорушника. Хрестоматійний тому приклад – реакція сім'ї на недостойну, на думку батьків, поведінку сина. Так, майбутнього ченця Києво-Печерської лаври Фе-

одосія часто була мати-вдова через те, що він поведився за небажаним для неї зразком й декілька разів тікав із дому. Мати наздоганяла його, сильно биля і садила на ланцюг [9, с. 306–309].

Проблема реконструкції нижньої межі кримінальної відповідальності неповнолітніх за давньоруським правом не раз ставилась у науці. Так, Ю.Є. Пудовочкін, орієнтуючись на Номоканон, визначає його в 7 років. Саме з досягненням цього віку дитина вважалась такою, що допускається до причастя і, отже, може діяти з розумінням [10, с. 36–37]. Такої думки дотримуються Н.Л. Березовська [1, с. 66]. І.М. Паньонко не дає остаточної відповіді на це питання. Він відзначає плюралізм підходів у визначенні нижньої межі кримінальної відповідальності у Київській Русі. На його думку, дитина, яка брала участь у розбійному нападі (татьбі), незалежно від її віку підлягала такому ж покаранню, як і дорослі, що вчинили злочин, тоді як церковне право містило застереження про те, що до осіб, які не досягли віку 12 років не могло бути застосоване покарання у вигляді смертної кари [11, с. 42].

На нашу думку, вік настання юридичної відповідальності був не найбільш важливим питанням у житті руського суспільства, плюралістичному за джерелами права. На провини дитини в межах родини, скоріше за все, реагувала сама родина, батьки дитини. Інша річ, якою була відповідальність у випадках виходу провини за межі родини, тоді, коли провини дитини набувала суспільного значення? І тут світське та канонічне право дають несподівано різну відповідь на це питання. Світське право в особі Руської правди не вирізняє якихось особливостей юридичної відповідальності неповнолітніх. Можна погодитися з висновком Н.Л. Березовської, Ю.Є. Пудовочкіна та інших дослідників, що за німою згодою неповнолітній ніс ті ж покарання за правопорушення, що і дорослий. За Руською правдою це були, перш за все, майнові штрафи – віри та продаж [6, с. 48–49].

І, навпаки, з позицій доктрини канонічного права є відмінності у видах правопорушень неповнолітніх та дорослих. Справа у тому, що будь-який непослух батькам, а це правопорушення, яке є типово «дитячим», розглядався як правопорушення та навіть злочин. Так, Іван Золотоустий вказував, що гріх непослуху батькам не є приватною справою, це образа всім людям [12, с. 48–49]. Отже, Іван Золотоустий вказує тут на таку відмінну рису злочину, як суспільна небезпека.

Василь Великий у своїх правилах (вони були відомі на Русі у складі Кормчих книг) наводить такий вид правопорушення, як одруження отроковиці без дозволу батьків. Уважалося, що таким чином юнка чинить блуд. Але примиренням із батьками справа, на думку Василя Великого, мала владнатися. Втім такі правопорушники не допускалися до причастя три роки [13, с. 490]. Отже, тут сімейні відносини виходять у публічно-правову площину, причому їх порушення закріплюється в якості злочину.

Відповідальність неповнолітнього за гріх та правопорушення непослуху згідно з доктриною канонічного права носила характер тілесних покарань.

Так, уже згадуваний Іван Золотоустий вважав, що покарання нечестивого сина, який образив батьків, має бути суспільною справою, а Василь Великий розглядав батьківське покарання, як явище, рівнозначне любові Господа до людей. «За наше боговідступництво і за недбальство насилає на нас Бог ... удари, бажаючи не знищити нас, а виправити, подібно до того, як добрі батьки перевиховують непокірних дітей. Вони дратуються і гніваються на юних, не думаючи заподіяти їм зло, а щоб виправити дитячі лінощі й гріхи юності, та зробити дитину стараннішою» [14].

Зазначимо і зв'язок із сімейною підвладністю дитини найсуворішого виду покарання за Руською правдою, яким був «потік та розграбування». «Потік» – це позбавлення особистих прав, а «розграбування» – це позбавлення майнових прав [6, с. 47]. Реалізація цього виду покарання передбачала продаж у рабство винного разом із дружиною та дітьми. На перший погляд, у такому випадку дитина несла відповідальність за злочин, вчинений батьком. Обґрунтування такого об'єктивного засудження Ю.Є. Пудовочкін вбачає у релігійних джерелах, зокрема Біблії, де вказівки на перенесення відповідальності на нащадків є типовими [10, с. 38], і можна додати, й сьогодні трансформовані у філософську концепцію колективної відповідальності. Але більш обґрунтованим виглядає пояснення дореволюційного дослідника сімейного права С.М. Шпілевського, який вбачав у потоці та розграбуванні ще одне свідчення непорушності батьківської влади, а не міру відповідальності дитини [15, с. 197]. Дитина йшла у рабство разом із батьком не тому, що її було покарано, а тому, що батьківська влада зберігалася над нею й у цьому випадку.

Висновки. Отже, у підсумку ми робимо висновок про зародження інституту особливостей юридичної відповідальності неповнолітніх у найдавнішому праві нашої держави. Ми виокремлюємо три шари правового регулювання відповідальності неповнолітніх: 1) звичаєве недержавне право, за яким провини дітей карались батьками, не виходячи у публічно-правову площину, і відображені не стільки в юридичних, скільки у позаюридичних джерелах історико-правового пізнання (казки, агіографічна література); 2) світське державне право, яке не містило чітких вказівок на особливості відповідальності неповнолітніх, поширюючи всі свої норми на тих, хто досяг мінімального віку розуміння, і до того ж, визнаючи принцип об'єктивної відповідальності дітей за діяння батьків; 3) канонічне право, яке на відміну від світського права виробило поняття типового для неповнолітніх правопорушення – непослуху батькам, що каралось різноманітними засобами канонічного права, перш за все – відлученням від таїнств.

Засоби реагування на правопорушувальність неповнолітніх, характерні для цього найдавнішого періоду правового розвитку Русі, у цілому слід охарактеризувати як приватно-правові (сімейні), зважаючи на те, що суб'єктом ініціювання переслідування

неповнолітнього, який вчинив правопорушення, та суб'єктом виконання заходів відповідальності була родина, точніше її глава – батько. Переважним їх видом були тілесні покарання, які є характерними для

будь-якого традиційного суспільства, де дитинство не визнається цінністю, і прямо рекомендувалися джерелами канонічного права поряд із такими суто церковними прещеннями, як відлучення від таїнств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Березовська Н.Л. Генезис покарань неповнолітніх, пов'язаних із виправно-трудовим впливом / Н.Л. Березовська // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Сер.: «Юрид. науки». – 2013. – Вип. 2. – С. 66–71.
2. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – С. 10.
3. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження : монографія / Н.М. Крестовська. – О. : Фенікс, 2008. – 67 с.
4. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургск. ун-та, 1996. – 365 с.
5. Крестовская Н.Н. К проблеме периодизации истории государства и права / Н.Н. Крестовская // Беларуская дзяржаўнасць ва ўсходнееўрапейскім цывілізацыйным кантэксце : гісторыя і сучаснасць : зб. навук. прац, прысвечаных 90-годдзю з дня нараджэння прафесара І.А. Юхо. – Мінск : ИВЦ Минфина, 2011. – С. 100–107.
6. Бойко І.І. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навчальний посібник / І.І. Бойко. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2013. – 406 с.
7. Єреган А.Р. Поняття злочину та покарання в джерелах права Київської Русі (ІХ–ХІІ ст.): загальнотеоретичний аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А.Р. Єреган. – К., 2014. – 20 с.
8. Паньонко І.М. Склад злочину за Руською правдою / І.М. Паньонко, В.А. Коваль // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2011. – Вип. 7. – С. 220–222.
9. Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 1 (Х–ХV ст.). – С. 304–342.
10. Пудовочкин Ю.Е. Ювенальное уголовное право: теоретико-методологические и историко-правовые аспекты / Ю.Е. Пудовочкин. – М. : Глобус, 2001. – 219 с.
11. Паньонко І.М. Суб'єкт злочину за кримінальним правом Київської Русі / І.М. Паньонко, В.А. Коваль // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 40–46.
12. Иоанн Златоуст. Слово 4. О том, что грех ввел три рода рабства; также против небрежно слушающих и не почитающих родителей. – [Электронный ресурс] // Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста архиепископа Константинопольского. – Т. 4. Кн. 2. – Режим доступа : http://www.ispovednik.ru/zlatoust/Z04_2/Z04_2_30.htm.
13. Бенешевич В.Н. Древнеславянская кормчая. 14 титулов без толкований / В.Н. Бенешевич. – СПб., 1906–1907. – Т. 1. – Вып. 1–3. – 839 с.
14. Василій Великий. Гомілія, виголошена під час голоду та посухи. – [Електронний ресурс] // Василій Великий. Гомілії / пер. з давньогрецьк. Л. Звонської. – Л. : Свічадо, 2006. – 312 с. – Режим доступу : http://www.truechristianity.info/ua/books/basil_the_great_homilies_10.php.
15. Шпилевский С.М. Семейные власти у древних славян и германцев / С.М. Шпилевский. – Казань : Университет, 1869. – 338, VIII с.